

Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700

Marten Seppel

Ajalookirjanduses on hästi teada asjaolu, et ilmastikutingimused mängisid põllumajandusühiskonna toimetulekus üht pearolli. Talupoja ja mõisniku soovid langesid siin selgelt kokku – oleks vaid ilm viljapõldudele armuline, kuigi tegelikkuses teati, et see oli “ainult Kõigevägevama otsustada”.

Ilmastikuoludel oli määrav tähtsus põldude saagikuse puhul Eesti oludes, kus maa-harimisviisid ja põllumajandustehnika olid madalal tasemel. Niinimetatud peatoiduse-ehk subsistentsikriisid (*crises des subsistences*)¹ olid talupoegkonnas sagedased vähemalt 19. sajandi teise pooleni. Samal ajal polnud tõelised näljahädad, mida võib defineerida katastroofiliste subsistentsikriisidena, kesk- ja varauusaegses Euroopas nii sagedased.² Teatavasti leidsid Eestis 17. sajandil sellised kataklüsmid aset kahel korral – sajandi alguses ja lõpus (vastavalt 1601–1603 ja 1695–1697).

Seega, et selgitada talupoegade majandusolukorda ja toimetuleku küsimusi, on oluline pöörata tähelepanu vastaval perioodil

valitsenud ilmastikuoludele. Eesti puhul on 18. sajandi ja 19. sajandi esimese poole olustikku seni kirjeldanud Sulev Vahtré.³ Seevastu 17. sajandi kliimatingimused on kajastamist leidnud ainult väga juhuslikult, teiste teemade raames (ennekõike A. Soom oma töödes).

Teatavasti kuulub 17. sajand kliimaatilisel ajajärku, mida on teemakohases kirjanduses sageli kutsutud 1939. aastal jäägeoloog François Matthes´ poolt peaaegu juhuslikult välja öeldud fraasiga – “väike jääaeg” (the Little Ice Age). Seda perioodi iseloomustasid mitte ainult tused ja vihmased suved või väga külmad talved, vaid niisamuti mõneaastased erakordsed põuad, mis põhjustasid ulatuslikke viljaikaldusi. “Väikese jääaja” ajaliste raamide suhtes pole kliimaajaloo-uurijad seni siiski suutnud omavahel kokku leppida. Üldiselt loetakse “jääaja” lõpuks 19. sajandi keskpaika. Alguse suhtes on aga palju lahkuminevaid seisukohti. Kõige enam on lähtepostiks loetud 14. sajandi esimest poolt, kui toimus tajutav kliimamuutus, mida ilmestasid näiteks järjestikused näljaaastad 1315–1322 ja Gröönimaa asustuse hülgamine. Üheks versta-postiks on peetud ka 16. sajandi keskpaika. Igal juhul oli aga just 17. sajand oma mitmete ekstreemsete ilmastikuoludega “väikese jääaja”-ajajärgu kulminatsiooniks.⁴

Järgnevalt ongi püütud anda esmalt ülevaade ilmastikuoludest ja nende mõjust põllupidamisele Liivimaal Rootsi võimuperioodil, aastatel 1629–1700. Artikli teises pooles on aga eraldi püstitatud küsimus, millised mehhanismid võimaldasid talupoegkonnal nende sagedaste viljaikaldustega toime tulla.

Nii valitud geograafiline piirang kui ka ajalised raamid on lähtunud suuresti siin-

¹ Termin kohta vt.: J. Walter ja R. Schofield. Famine, disease and crisis mortality in early modern society. – Famine, disease and the social order in early modern society. Koost. J. Walter ja R. Schofield. Cambridge, 1989, lk. 48; H. Kamen. Early modern European society. London, 2000, lk. 27.

² W. C. Jordan. The Great Famine: Northern Europe in the early fourteenth century. Princeton, 1996, lk. 7–11; H. Kamen. Early modern, lk. 27.

³ S. Vahtré. Ilmastikuoludest Eestis XVIII-XIX sajandil (kuni 1870. a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning taluraha olukorrale. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, nr. 258, 1970, lk. 43–158.

⁴ Vt. J. M. Grove. The Little Ice Age. London, New York, 1988; B. Fagan. The Little Ice Age: How Climate Made History 1300–1850. New York, 2002, lk. 47 jj.; J. A. Eddy. The Maunder Minimum: Sunspots and Climate in the Reign of Louis XIV. – G. Parker ja L. M. Smith (koost.). The General Crisis of the 17th Century. 2. tr. London, 1997, lk. 297.

kirjutaja suvast, sest vastavad arhiiviainese nopped ikalduste kohta on kogunenud peamiselt teiste teemade kõrvalt. Niisamuti tuleb mainida, et paljudel kordadel on teated ikalduste või hea viljasaagi kohta vägagi vastuolulised. Seega on oluline silmas pidada, et piirkonniti võisid tingimused viljakasvuks olla väga erinevad. Suur ikaldus Riia kreisis ei tähendanud seda, et näiteks Tartu ümbruskonnas ei võinud samal ajal olla suurepärase saak. Seega on riskantne üksikteadete põhjal teha kohe ulatuslikke üldistavaid järeldusi, ja ühtlasi ongi seetõttu põhjendatum võtta allikaks pigem kindralkuberneri kirjavaetus, rüütelkonna pöördumised ja muud kogu provintsi puudutavad dokumendid kui vaid üksikteated kohalikelt pastoritelt, talupoegadelt või mõisnikelt, mis võisid tihti viidata üksnes lokaalsetele probleemidele. Teiselt poolt torkab aga silma terve rida aastaid, mil teated Liivimaa ikalduste kohta langevad hästi kokku ka naaberalade andmetega.

Peatoidusehädad 1629–1700

Juba kohe pärast oma saabumist Riiga märtsis 1630 oli värske Liivimaa, Ingeri ja Karjala kindralkuberner Johan Skytte sunnitud kirjutama Gustav Adolfile kehvast olukorrast provintsis, mille oli põhjustanud 1629. aasta kehv viljasaak. Viimase tõttu olla väga raskesse seisuga sattunud iseäranis Riia linn. J. Skytte märgib, et viljavarusid jagub linnas veel ainult natukeseks, seega on olukord muutunud pingeliseks nii linnarahvale kui ka talupoegadele, kes sõltuvad suurelt jaolt linnast saadavatest toetuslaenudest. Kõigele lisaks oli takistatud ka

hädavajalik vilja sissevedu, kuna samal ajal olla ka Leedus viljahinnad tõusnud väga kõrgele.⁵

Niisamuti polnud 1630. ja 1631. aastal ilm viljakasvuks soodne ja mitmel pool Liivimaal oli vili järjekordselt ikaldunud. Allikates räägitakse üldisest “suurest kalliduse ajast”. Kehva saagi peapõhjuseks oli olnud väike sademetehulk, mis oli toonud endaga kaasa põua. Eriti 1631. aasta juuni ja juuli olid olnud erakordselt palavad ja kuivad. Suure põua tõttu puhkesid mitmel pool suured metsatulekahjud, mille kahjusid peeti väga tõsiseks. Seda, et kogu 1630-ndate esimene pool oli toonud Liivimaal endaga kaasa ulatusliku ikaldustelaine, tõi välja ka Liivimaa aadeldkond oma 1634. aasta palvekirjas Kristiina regentvalitsusele seoses kaebustega kõrge ja ebaõiglase majutusmaksu üle.⁶

Piirkonniti kujunes väga kehvaks rukki- ja odra-aastaks ka 1635. aasta, mis oli alanud erakordselt suure pakasega, millist polnud Euroopas nähtud juba aastaid. Saksamaal olid jääga kaetud suuremad jõed ning keldrites külmus vein. Pakane kestis märtsini, kuid ilm püsis väga külm kogu kevade, mis nurjas kevadised põllutööd.⁷

Sajandi teise veerandi kõige tõsisem subsistentsikriisi-periood tabas Baltikumi ja naaberalasid aga kolmel järjestikusel aastal 1640-ndate alguses. Silmatorkavalt ebasoodsad ilmastikutingimused valitsesid aastatel 1641 ja 1642. Suvi 1641 oli külm ja vihmane. Eriti sademeterohke oli juuli. Rukki kasv oli olnud märja ilma tõttu takistatud ja vili ei valminud õigeaegselt, viimaks nurjas rukki-saagi täielikult septembris saabunud tugev hall. Niisamuti külmus enamik suviviljast ja liigsete sadude tõttu ei saanud teha heina.⁸

⁵ Svenska riksarkivet (=RA), Livonica II, vol. 64 (J. Skytte Gustav Adolfile, 19.03.1630).

⁶ RA, Livonica II, vol. 148 (Liivimaa aadli ühiskiri kuningannale. Kuupäev puudub, kuid sellele antud regentvalitsuse resolutsioon on dateeritud 6.08.1634 – [G. J. v. Buddenbrock, koost.]. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Kd. II-1. Riga, 1821, lk. 123–129.); Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638. Koost. J. G. L. Napiersky. Riga, 1890, lk. 112; vt. samuti: R. Glaser. Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen. Darmstadt, 2001, lk. 143–144; E. Dunsdorfs. The Livonian estates of Axel Oxenstierna. Stockholm, 1981, lk. 75, 78; RA, Livonica II, vol. 65 (H. Wangel ja A. J. Reichi memorial J. Skyttelle, dateerimata, ilmselt jaan. 1631).

⁷ R. Glaser. Klimageschichte, lk. 145–146; E. Dunsdorfs. The Livonian estates, lk. 78.

⁸ J. Gutsclaff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieflland Wöhhand. Dorpat, 1644, lk. 32–36 (selle viite eest võlgnen tänu Lea Kõivule); E. Dunsdorfs. The Livonian estates, lk. 99; R. Glaser. Klimageschichte, lk. 148.

1642. aasta mais teatas Liivimaa sõjakomissar ja -nõunik Engelbrecht von Mengden Stockholmi, et “kogu maad tabanud universaalse ikalduse tõttu polnud talupojad võimelised oma andameid ära maksma”.⁹

Ka järgmisel, 1642. aastal, oli taas ebasoodne kevad, mida iseloomustasid külm, tuul ja öökülmad. Hallad püsisid kuni jaanipäevani. Suvi tuli väga vihmane ja sooja ilmaga päevi olevat olnud üpris vähe. Kannatada sai sellel aastal just suvivil, ja vaid rukkisaak oli üldiselt parem.¹⁰ Teatavasti andsid need kehvad ilmastikutingimused tõuke kirjanduses hästi tuntud 1642. aasta Pühajõe mässule, millest andis huvipakkuva ülevaate Urvaste pastor J. Gutsloff.¹¹

Aastatest 1645–1646 on Liivimaalt teateid üldise loomataudi kohta.¹² Järgnevalt on nii kuningannale Stockholmi laekunud teadete kui ka A. Soomi andmete järgi olnud ikaldusaasta 1649, mis mitmes kohas olevat koguni nälja kaasa toonud.¹³ Vastupidi on aga Oxenstierna Liivimaa valduste majandusarannetele tuginedes E. Dunsdorfs nimetanud 1649. aastat väljapaistvalt heaks rukki- ja odra-aastaks.¹⁴ Ilmselt oli siin tegemist mõningate piirkondlike erinevustega.

Niisamuti on teateid kehvast viljasaagist 1650. aastast, kuid laiemalt pole erinevalt kahest eelmisest kümnendist 1650. aastatel universaalseid viljaikaldusi nähtavasti olnud. Kehv näis olevat olnud ainult 1654. aasta hei-

nalõikus ning 1659. aasta rukkisaak.¹⁵ See-eest tabas neil aastatel maad hävitav sõjategevus ja katkulaine.

Lootustandvad olid olnud ka 1660-ndate esimesed aastad. 1660. aasta suvi soosis maal üldist head saaki ning normaalset või pigem head saaki andsid niisamuti aastad 1663 ja 1664.¹⁶ Põldudele ebasobivalt vihmane oli olnud aga siiski nende vahele jäänud 1661. aasta suvi¹⁷ ning 1662. aasta saagikus näib olevat provintsi erinevates piirkondades varieerunud pigem heast lõikusest kuni raske ikalduseni. Näiteks kogu Tartu kreisist saabusid 1662. aasta sügisel teated, et vili oli põldudel ikaldunud, mille tulemusena kohalik maapealik ja Tartu komandant A. Koskül andis välja valju korralduse, et teravilja nappuse tõttu lõpeks Tartu kreisis igasugune viljaga kauplemine venelastega ega veetaks vilja välja üle piiri Venemaale.¹⁸ Siiski võis 1662. aasta saaki pidada kokkuvõttes provintsi lõikes ilmselt keskmiseks.¹⁹

1666. aastal valitses aga kogu Euroopas taas erakordne põud, mille tulemuseks oli ulatuslik ikaldus. Ilm oli suvi läbi väga palav ja haruldaselt sademetevaene. Stockholmi hakkas jõudma järjest teateid Liivimaad tabanud näljahädast. Tegelikult oli juba 1665. aastal viljasaak ebaõnnestunud, eriti rukis, kuid siis oli see olnud, vastupidi, tingitud pikast vihmaperioodist.²⁰

Liigest palavusest ja põuast tingitult aga

⁹ Eesti Ajalooarhiiv (=EAA), 567-3-15, lk. 1 (E. v. Mengdeni kiri kuningannale, 14.05.1642).

¹⁰ J. Gutsloff. Kurtzer Bericht, lk. 32–36; E. Dunsdorfs. The Livonian estates, lk. 78.

¹¹ Vt. L. Kõiv. Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilma: Johannes Gutsloff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht ueber die falschheilig genandten Baeche in Liefflant Woehhanda. – Kleio 1997, nr. 2, lk. 9–15.

¹² A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 121; E. Dunsdorfs. The Livonian estates, lk. 99.

¹³ RA, Livonica II, vol. 74 (Liivimaa kindralkuberner M. G. De la Gardie kiri kuningannale, 31.05.1650); A. Soom. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar Historiske Serien 8.) Stockholm, 1961, lk. 35.

¹⁴ E. Dunsdorfs. The Livonian estates, lk. 78.

¹⁵ EAA, 909-1-263, f. 6 (*Humillima petita der 3 Stieffischer Creissenn*, 15.11.1654); A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 40.

¹⁶ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 41–43.

¹⁷ Samas, lk. 42.

¹⁸ EAA, 278-1-XVI-10a, lk. 444–445 (Gen. Major A. Kosküli korraldus, 20.10.1662).

¹⁹ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 43; EAA, 278-1-XVI:11a/3, lk. 41.

²⁰ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 43; M. Laidre. *Üks hä tru ja õige sullane*: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu, 1999, lk. 269; R. Glaser. Klimageschichte, lk. 160.

laekus kindralkubernerile Riiasse taas kogu provintsist kaebusi viljaikalduse kohta 1669. aasta sügisel.²¹ Näiteks Saksamaal olid sellel aastal mitmel pool kaevud kuivanud täiesti tühjaks ning oktoobri alguseks näitas Reini jõgi erakordset madalseisu.²² Kehva viljasaagi tõi endaga kaasa ka järgmine, 1670. aasta.²³

Ilm tegi olulise pöörde 1672. aastal, mis algas igal pool suure pakasega. Sellele järgnes küll küllaltki soe kevad, kuid suvi tuli viljakasvule ebasoodne. Suve teine pool oli olnud erakordselt sajune. Saksamaal tõusis enamikes jõgedes vesi üle kallaste ning sarnaste üleujutuste kohta on teateid ka Liivimaalt. Lakkamatu vihm ei lasknud lõpule viia ka koristustöid põldudel.²⁴ Kuna 1673. aasta suvi oli põllukultuuridele olnud niisamuti igati ebasoodus, siis kokkuvõttes tõi see endaga kaasa tõsise viljatagavarade puuduse, mis oli tuntav mitte üksnes Baltikumis, vaid ka Rootsis. Kogu riigis tõusid viljahinnad väga kõrgele. 1674. aasta augusti alguses Stockholmi kuningale saadetud kirjas märkisid Liivimaa rüütelkonna esindajad, et nüüd juba kahe järjestikuse ikaldusaasta tulemusel on karta tõesti nii aadli kui ka talurahva laostumist ning ainuke lootus on jäänud jumala õnnistuse, kuninga armu ja uue viljasaagi korralikkuse peale. Paraku ei toonud 1674. aasta jahe suvi maale mingit olulist leevendust.²⁵

Taas paremale järjele saamiseks oleks talupoegadel olnud vaja vähemalt paariaastast head või väga head viljasaaki, kuid juba 1676. aastal ikaldus põldudel suvivilil taas ning säilinud ametlikus kirjvahetuses on mitmel pool osutatud selle aasta varasele külmale sügisele.

Septembris pöördus Liivimaa rüütelkond kindralkubeneri poole palvega vabastada talurahvas selle aasta majutusmaksu-kohustusest odra ja kaera osas, mis mõlemad olid kannatanud eriti märkimisväärseid ikalduskadusid. Kindralkubeneri vastus oli aga täiesti eitav, viidates garnisonide ülalpidamise paratamatusele. Aadlile anti siiski luba tasuda odra ja kaera majutusmaks rukkis või rahas.²⁶

Järjestikuste, pigem jahedate suveilmade järel olid aastate 1677 ja 1678 suvekuud taas kuivad ja põuased. Juba 1677. aastal oli põllukultuuridele laastavalt mõjunud väga väike sademetehulk, mille tulemusel tekkis maal isegi veevarustusega probleeme. Eriti palavaks kujunes aga 1678. aasta suvi, mis kulmineerus juulis suure põuaga. Euroopas võrreldi selle aasta leitsakut 1666. aasta omaga. Balti provintside üldine suviviljasaak kujunes väga kasinaks, veidi parem oli olnud vaid rukkisaak.²⁷

1680. aastad olid ilmastikuolude poolest taas kord põllumajandusele kokkuvõttes soodsamad kui kaks eelnevat aastakümnet ja eriti võrreldes 1670-ndatega. Siiski tõi 1684. aasta endaga kaasa väga raske ikalduse. Juba nimetatud aasta kevad oli olnud kurjakuulutatavalt põuane. Sellele järgneski kuiv ja väga kuum suvi, mis ei lubanud viljal kasvada. Tähelepanuväärselt palav suvi valitses üle kogu Euroopa. Inglismaal *Sir J. Wittewronge of Rothamsted* märkis oma päevikusse samal aastal: “See suvi üldiselt mai algusest kuni augusti viimaste päevadeni oli kõige kuumem ja kuivem, mida mäletan, või (ma arvan) üldse keegi mäletab.”²⁸ Ilmselt just erakordsest

²¹ Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (=LVVA), 214-2-295, lk. 73 (Liivimaa kindralkubeneri resolutsioon, 8.11.1669); RA, Livonica II, vol. 84 (Kindralkubener J. Hastferi kirjad kuningale, 18.09.1676; 18.01.1677).

²² R. Glaser. Klimageschichte, lk. 161.

²³ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 45.

²⁴ M. Laidre. *Üks hä tru*, lk. 275; R. Glaser. Klimageschichte, lk. 162.

²⁵ RA, Livonica II, vol. 148 (G. W. v. Budtberg ja H. v. Abedylli supplik kuningale, 11.08.1674); vt. ka: A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 45–46; vrd. R. Glaser. Klimageschichte, lk. 162–163.

²⁶ RA, Livonica II, vol. 84 (Liivimaa maapäeva *Humillima Petita* kindralkubernerile, 26.09.1676); LVVA, 7349-2-34, lk. 103–104 (Liivimaa kindralkubeneri resolutsioon rüütel- ja maiskonnale, 27.09.1676).

²⁷ RA, Livonica II, vol. 148 (Liivimaa maanõunike, maamarssali ning rüütel- ja maiskonna ühine kiri kuningale, 6.07.1679); vt. samuti: M. Laidre. *Üks hä tru*, lk. 275; R. Glaser. Klimageschichte, lk. 164–165; A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 53–54.

²⁸ “Observations of Weather”. The Weather Diary of Sir John Wittewronge of Rothamsted 1684–89. Koost. M. H. Williams ja J. Stevenson. (Hertfordshire Record Publications 15.) Hertford, 1999, lk. 7.

kui vast soodustatuna sai võimalikuks ka selle aasta suur põleng Toompeal, nagu oli analoogselt 1666. aasta suur põud saatuslikuks saanud Londonile.

Vili ikaldus 1684. aastal mitte ainult Läänemere ümber, vaid ka Kesk-Euroopas ja mujal.²⁹ Samal ajal kaebas ka Liivimaa rüütel- ja maiskond, et nende “leivavaeste aegade” tõttu on oluliselt kasvanud raskusesse sattunud talupoegade pagemine, eriti Riiga ja Tartu, nii aadli- kui ka kroonumõisatest.³⁰

Olukord oli maal kriitiline veel 1685. aasta augustis. Kindralkuberner Ch. Horn kirjutas Karl XI-le, et tugevad augusti öökülmad olid suviviljale, eriti hilisemale külvile, palju kahju teinud. Ärevaid sõnumeid laekunud üle kogu provintsi. Nii augusti alguses kui lõpus tekitasid kahju ka “erakordsed” tormihood.³¹ Siiski, oktoobris teatas Ch. Horn kuningale, et tänu “jumala õnnistusele” oli sügis olnud saagikoristusele vastutulelik ning selle aasta saak seetõttu kõigele vaatamata küllaldane. Sellegipoolest püsisid viljahinnad jätkuvalt suhteliselt kõrgel.³²

Suurim ilmastikust tingitud tagasilöökk nii talu- kui mõisamajandusele kogu vaadeldava perioodi jooksul leidis aset aga kahtlemata sajandi viimasel kümnendil. Ulatuslikud ja järjestikused viljakaikaldused 1690-ndatel ei puudutanud mitte ainult Balti provintse, vaid kogu Euroopat. Lääne-Euroopas olid kõige raskemad aastad 1692–1694, näiteks 1693 oli

viljasaagi poolest Prantsusmaal 17. sajandi kõige kehvem aasta. Suur ikalduslaine tabas ka Kesk- ja Põhja-Euroopat (Saksamaad, Rootsit, Soomet, Loode-Venemaad, Böömimaad jne.), eriti 1690-ndate teisel poolel.³³ Kui ajavahemikul 1676–1686 olid põldudel kehva saagi põhjustanud peamiselt põuased ja liiga palavad suved, siis sajandi lõpus ikaldus vili reeglipäraselt liiga jahedate ja vihmaste ilmade tõttu, kuigi eriti 1690-ndate esimestel aastatel esines niisamuti mõnel pool ka põuale kalduvaid suvekuid.³⁴

Kuigi Eesti ajaloost on kõige paremini teada “suur näljaaeg” aastatel 1695–1697, siis tegelikult tabasid maad piirkondlikud rasked viljakaikaldused juba 1690-ndate esimestel aastatel. Juba 1690. aasta viljasaak oli olnud üle provintsi nii kasin, et paljudes kohtades suudeti põldudelt tagasi saada ainult seemneviili.³⁵ Eriti halb aasta näis olevat olnud just 1691, kui Liivimaal ikaldus mitmel pool vili juba teist aastat järjest. Nii kirjutas 1691. aasta juuli keskel Cesvaine rentnik majandusasehaldurile:

“See on Jumala kahju veel värskelt meeles, kuidas kõrgeim Jumal seda maad eelmise aasta põuaga nuhtles. [– – –] Me peame aga kogema, et Jumal sellel aastal hoopis enam meie üle otsustab, sest osades küldades on kõik mädanenud, osades küldades seevastu, nagu selle ametkonna juures, pole peaaegu üldse külvist alates sadanud. Kõik on põua ja

²⁹ Vt.: E. Maur. Gutsherrschaft und “zweite Leibeigenschaft” in Böhmen: Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert). (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 26.) München, 2001, lk. 204.

³⁰ LVVA, 214-2-296, ff. 496-497 (Liivimaa maapäeva retsessid, juuli 1684); vt. samuti RA, Livonica II, vol. 124 (J. Sneckensköldi kiri Karl XI-le, 16.10.1684).

³¹ RA, Livonica II, vol. 87 (Ch. Horni kiri kuningale, 29.08.1685); vt. samuti: M. Laidre. *Üks hä tru*, lk. 275; LVVA, 7349-1-223, 20-22.

³² RA, Livonica II, vol. 87 (Ch. Horni kiri kuningale, 13.10.1685)

³³ H. Kamen. Early modern, lk. 28; E. Maur. Gutsherrschaft, lk. 204; J. Kuczynski. Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien 2: 1650-1810. Berlin, 1981, lk. 271; W. Trossbach. Bauern 1648–1806. (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 19.) München, 1993, lk. 6.

³⁴ Ch. Pfister. The Little Ice Age: Thermal and wetness indices for Central Europe. – Climate and history. Studies in interdisciplinary history. Koost. R. I. Rotberg ja Th. K. Rabb. Princeton, 1981, lk. 99–101; R. Glaser. Klimageschichte, lk. 170–171; vt. ka: G. Utterström. Climatic fluctuations and population problems in early modern history. – The Scandinavian Economic History Review, kd. 3, 1955, lk. 25.

³⁵ RA, Livonica II, vol. 91 (Liivimaa rüütel- ja maiskonna *desideria* kindralkubernerile, 27.08.1690); EAA, 278-1-XVI:36d (Ph. F. v. Dornfeldti kiri kubernerile, 7.04.1691); EAA, 278-1-XVI-36e, f. 207 (P. v. Helmerseni supliik Liivimaa kindralkubernerile, 4.05.1691); O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Academiae societatis historicae scripta 9.) Tartu, 1938, lk. 26.

suure palavuse läbi mullas lämbunud, nii et põldudel pole 100 vakamaa ulatuses pea ühtegi suuremat viljapead näha, vaid kõik on täitsa söestunud ja päikesest kui ärapölenud. [---] Kallis rukis kannatas kevadise külma läbi tõsist kahju, suvivilil on aga enamuses kogu maal ära kuivanud. Juba praegu ei saa jätta kirjeldamata suurt viletsust kalli leiva puuduse tõttu vaese talumehe juures, ja mis võib veel tulevikus sellise ikalduse tulemusel juhtuda.³⁶

1691. aasta suve lõpus laekus kindralkubernerile Riiga teistestki kroonumõisatest teateid tolle aasta saagi ikaldumiste kohta, eriti suvivilja puhul. Mõned rendimõisad olid sattunud juba tõsisesse raskustesse, sest talupojad polnud suutnud tasuda oma koormisi ega võlgu. Niisamuti mainiti loomi tabanud taudi.³⁷

1690-ndate esimesed rasked aastad leidsid kohe jätku 1694. aastal, kui põllud andsid kokkuvõttes väga kehva saagi, mille tulemusel hakkas vilja hind märgatavalt tõusma. Veel enam, 1694.–1695. aasta talv pöördus äärmiselt külmaks ja ühtlasi kestis ebatavaliselt kaua. Tähelepanuväärselt käreda pakase kohta on rohkelt teateid üle kogu Lääne- ja Kesk-Euroopa. Veel märtsi keskel oli olnud Elbe jõgi Hamburgi linna juures jääga kaetud.³⁸

Kõige selle jätkuks oli väga kehv suvi. Jaanipäevast kuni septembri lõpuni oli külm ja vihmane. 1695. aastal hävis koristatud hein peaaegu täielikult ja vilil põllul kasvas väga vaevaliselt, kuni viimaks võtsid varased öökülmad suurema osa suviviljast ja juurvilja ära. Sügisel kogutud kidur viljasaak ei andnud samuti piisavalt head seemnevilja järgmiseks aastaks.³⁹ Nõnda hakkasid Stockholmis liikuma kuuldused rasketest oludest Läänemere provintsidest jaanuaris 1696.

1695.–1696. talv tuli vara ja jõulude paiku võis täheldada erakordset lumerohkust. Kuid siis, jaanuaris pöördus ilm järsku sulaks. Juba veebruaris olid paljud põllud muutunud kuivaks. Ilm oli olnud väga kevadine. Seejärel tuli talv aga märtsi alguses ootamatult tagasi ja kestis veel kogu aprillikuu, nii et kevadkülviga saadi viimaks alustada alles mai lõpus. Juunist oktoobrini püsisid väga ebasoodsad ilmaolud, lakkamatud ja külmad vihmasajud ei lasknud viljal kasvada. Paljud madalamates paikades asuvad põllulapid olid üleujutatud, kõrgemates paikades oli vili aga lihtsalt maha pekstud ja kõdunenud.⁴⁰

Taas kord ebaõnnestus heinasaak, nii et juba septembris oli olnud raske turult heina hankida. Samal ajal laekusid mitmelt poolt teated leviva loomataudi kohta. Viljasaak aga ikaldus sellel aastal peaaegu täiesti. Parimal juhul saadi tagasi seemnevili, kuid juhtus sedagi, et suudeti koristada vaid viiendik sellest, mis oli külvatud.⁴¹

Sarnaselt eelmistele talvedele olid ka 1696.–1697. aasta detsember, jaanuar ja veebruar erakordselt külmad ja mingit lootust toibumisele ei paistnud maal olevat.⁴² Kuigi üldjoontes oli 1697. aasta viljasaak siiski olnud juba parem kui eelmisel kahel aastal, oli olukord maal jätkuvalt väga raske. Ühelt poolt polnud napp ja kehvakvaliteediline seemnevili lubanud vajalikul määral külvata, ning teisalt, kõigele vaatamata oli mitmel pool ka selle aasta saak ikaldunud.⁴³ Siiski, viimaks 1698. ja eriti 1699. aastal oli olnud peaaegu kõikjal hea lõikus.

Kokkuvõtvalt kannatasid laias laastus ikaldusaastatel 1695–1697 Liivimaa põhja- ja keskosa rohkem kui provintsi läti pool. Ilmselt võib nõustuda O. Liivi seisukohaga, et kõige

³⁶ LVVA, 6999-12-10, lk. 315–319 (O. R. Albedylli kiri majandusasehaldurile, 14.07.1691).

³⁷ Vt. nt. LVVA, 7349-1-223, lk. 222–223 (J. J. Rungei palvekiri Liivimaa kindralkubernerile, 14.08.1691).

³⁸ R. Glaser. Klimageschichte, lk. 173; O. Liiv. Suur näljaaeg, lk. 28.

³⁹ Ch. Kelch. Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. Koost. Joh. Lossius. Dorpat, 1875, lk. 42; O. Liiv. Suur näljaaeg, lk. 32–33, no. 27; vrd. R. Glaser. Klimageschichte, lk. 173–174.

⁴⁰ Ch. Kelch. Liefländische Historia, lk. 44; O. Liiv. Suur näljaaeg, lk. 33; vrd. R. Glaser. Klimageschichte, lk. 174.

⁴¹ Ch. Kelch. Liefländische Historia, lk. 44–45; LVVA, 7349-1-223, lk. 633–636.

⁴² Ch. Kelch. Liefländische Historia, lk. 47; vrd. R. Glaser. Klimageschichte, lk. 174.

⁴³ O. Liiv. Suur näljaaeg, lk. 38; LVVA, 7349-1-223, lk. 630.

rängemalt elasid neid aastaid üle Põltsamaa, Pilstvere, Laiuse ja Viljandi kihelkonnad.⁴⁴ Teisalt pole aga O. Liivi toodud andmed maa tühjenemise kohta ja tema drastilised kirjeldused mitte alati täpsed. Näiteks räägib ta ilmekalt, kuidas nendel aastatel olid Tarvastu mõisa talupidamistest 36 jäänud tühjaks otseselt nälga suremise tõttu ja ülejäänud 10 talupoegade mujale siirdumise tagajärjel.⁴⁵ Üle kontrollides võib tööpoolest leida koondnimekirja Tarvastu-Vooru-Kuressaare mõisakompleksi kohta, mille järgi 33 (mitte aga 36) talupidamist olid välja surnud (*gantz ausgestorben*) ja 10 talu tühjunud talupere mujale siirdumise või pagemise tõttu, kuid O. Liivil on jäänud tähelepanuta, et selle koondregistri kaasas olevas teises nimekirjas on ära toodud, et hüljatud talumaadest olid samal ajal juba 19 talupidamist taasasustatud.⁴⁶

Summaarselt näib aga paika pidavat kõige enam refereeritud arvestus, et aastatel 1695–1697 suri Eestis umbkaudu 20 protsenti elanikkonnast. See protsendimäär näib laias plaanis kehtivat ka Liivimaa läti poole kohta. Näiteks Cesvaines oli neil aastatel surnud 412 inimest (159 meest, 117 naist ja 136 last) 2204-st, mis teeb kokku 18,7 protsenti.⁴⁷ Loomulikult oli samal ajal maal oluliselt suurenenud ka talupoegade migratsioonilaine. Paljud talupojad püüdsid põgeneda linnadesse, kuid surid ka seal nälga või mõnel muul põhjusel. Nõnda

oli ainuüksi 1697. aastal Riias selliselt surnud talupoegade arv ligi tuhat (täpsemalt 978).⁴⁸

Talupoegade toimetulekuvõimalused

Sagedased viljaikaldused viisid talupoegi korduvalt peatoiduse täieliku nappuse piirile. Varauusaegses külaühiskonnas ei olnud ilmastikuraskused põllult piisava saagi koristamisel enam mitte üksnes majandusprobleem, vaid see võis sageli tähendada tõsist nälga või koguni haigestumist ja surma.⁴⁹ Seega pidid leiduma mingid võimalused, millele talupoeg võis raskemate ikalduste korral loota.

Nimekas poola ajaloolane A. Mączak on oma töödes korduvalt rõhutatult osutanud, et agraarühiskonnas oli nimelt krediit see, mis kujutas endast ainust ellujäämisvõimalust talupoegadele peatoidusehädade korral.⁵⁰ Alates 1960. aastatest, kuigi esimesed sellekohased uurimused olid ilmunud juba eelmise sajandi alguses, ongi mitte üksnes Euroopa, vaid ka Aasia ja Ameerika ajalookirjanduses hakatud aina enam selgitama krediidisuhete tähendust ja ulatust põllumajanduses. Nii on jõutud üha rohkem arusaamani, et kõikvõimalikud krediidimehhanismid olid põllumajandusühiskonnas ülitähtsad. Niisamuti nagu igasugune tootmine toetub enamasti krediidile, nii sõltub viimasest suurel määral ka põllupidamine.⁵¹

⁴⁴ O. Liiv. Suur näljaaeg, lk. 40, 48.

⁴⁵ Samas, lk. 41.

⁴⁶ LVVA, 7349-1-223, lk. 646-648 (“Verzeichnüß von der unter dem Schloße Tarwast, Woroküll und Kurrisar sich anitzo würckl. wüstbefindende BaurLänder”, 24.11.1697); Samas, lk. 644-645 (“Designation derer Baur Nahmen, welche auf denen wüstgewordene Ländern unter dem Guhte Tarwast, Woroküll und Kurrisar wieder gesetzet seyn”, 24.11.1697).

⁴⁷ LVVA, 6999-12-10, lk. 397-415 (Spetsifikatsioon, 24.02.1698).

⁴⁸ RA, Livonica II, vol. 343 (Liivimaa kindralkuberneri spetsifikatsioon, 6.12.1697).

⁴⁹ F. Braudel. The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II. Kd. 1. Tõlk. S. Reynolds. 2. tr. Fontana, 1976, lk. 245; H. Kamen. Early modern, lk. 29.

⁵⁰ A. Mączak. Money and Society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th Centuries. – The Journal of European Economic History, kd. 5, 1976, lk. 94; A. Mączak. Kredyt w gospodrcie chłopskiej na żuławach Malborskich początku XVII w. – Przegląd Historyczny, kd. 51, 1960, lk.285-313; vt. samuti: B. A. Holderness. Credit in English Rural Society before the Nineteenth Century, with Special Reference to the Period 1650-1720. – The Agricultural History Review, kd. 24, 1976, lk. 97-98; J. Walter. The Social Economy of Dearth in Early Modern England. – Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society. Koost. J. Walter ja R. Schofield. Cambridge, 1989, lk. 104.

⁵¹ Vt. M. R. Weisser. Rural Crisis and Rural Credit in XVIIth-Century Castile. – The Journal of European Economic History, kd. 16, 1987, lk. 306; samuti: B. A. Holderness. Credit in a Rural Community, 1660-1800. Some neglected aspects of probate inventories. – Midland History, kd. 3, 1975, lk. 94.

Nõnda võib ootuspäraselt näha, et ka Liivi- ja Eestimaal olid krediidisuhted väga tihedas võrgustikus. Talupoja võlad olid kõige sagedamini seotud mõisa ja linnakaupmehega, kuid väiksemad laenuid teistelt talupoegadelt või mõningatel juhtudel ka kihelkonna pastorilt olid samuti tavalised.⁵²

Subsistentsikriisidega toimetulekul mändisid kõige otsustavamalt rolli siiski ennekõike talupoja ja mõisa vahelised laenumehhanismid. Viimased kujutasid endast nii võimalust koormiste eest võlgu jääda (nn. *Restantien*) kui ka avanss-toetuslaene (allikates *Vorstreckungen* või *Vorschüße*).

Kõige varasem allikas, mis võimaldab käsitleda mõisa ja talupoegade vahelisi krediidisuhteid, pärineb 14. sajandi esimesest poolest (arvatavasti 1330. aasta paiku). Selleks osutuvad P. Johanseni poolt publitseeritud Tallinna piiskopile kuulunud Virumaa külade (Kadila, Väädla jt.) talupoegade võlgasid kajastava vakuraamatu katked.⁵³ Neis ära toodud talupoegade võlgade loetelus kujutavad ligi pooled endast lihtsalt ülestähendusi rukki, odra, kaera, nisu ning mõningal juhul ka hernekoguste kohta, kuid need ei pruukinud sugugi tähendada, et tegemist oleks olnud otseste laenudega, vaid nad võisid samahästi tähendada ka maksuvõlga.⁵⁴ Seevastu paljudel juhtudel on aga talupoegade võlgade ülestä-

hendused vaadeldavas vakuraamatus leidnud ka täpsustamist. Nii võib vakuraamatust kokku kaheksal korral välja lugeda, et talupojal on võlaks arvestatud mingi hulk rukist leiva jaoks (*ad panes*) ning täpselt samuti on kaheksal juhul märgitud, et rukist või otra on antud talupoegadele seemne jaoks ehk külviks (*ad semen, ad seminationem*).⁵⁵ Seejuures väärib tähelepanu, et viimastest pooltel juhtudel katub sellise laenu saaja talupojaga, kelle nime juurde on samas märgitud ka leivavilja võlg.

Sarnaseid vaku- või võlaraamatuid on säilinud ka 15.–16. sajandist, kuid massiliseks sai selliste talupoegade võlgade nimekirjade pidamine mõisates ikkagi 17. ja 18. sajandil.⁵⁶ Mõisa ja talupoegade vahelised krediidisuhted põhinesid arusaadavalt fikseeritumal alusel just rendimõisates.

Juba 1930. aastate alguses juhtis J. Vasar tähelepanu Liivimaa 17. sajandi eramõisate rendilepingutele, mis kajastasid rentniku kohustusi mõisa talupoegade säästmisel.⁵⁷ Lepingupunktid, mis puudutasid talupoegade kaitset, võib üldjoontes jagada kaheks. Nii võidi keelata rentnikul nõuda talupoegadelt ettenähtust suuremaid või talude kandevõimet ületavaid koormisi.⁵⁸ Teiseks oli sage dane, et mõisa üle võtnud lepingupoolele pandi kohustuseks anda vajadusel taluperele abistavalt võlgu nii vilja kui ka loomade

⁵² Linnades nn. sõbrakauplemise kohta vt.: A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 246, 260–263; G. Jensch. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischen Zeit. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, kd. 24, Riga, 1930, lk. 78–87; talupoegade omavaheliste krediidisuhete kohta on näite toonud: A. Soom. Der Herrenhof, lk. 23; pastor kui kreditor, vt. nt: EAA, 1187-1-54, f. 2 (Estländisches Evangelisch-Lutherisches Konsistorium: Visitationsprotokolle der Livländischen Kirchspiele, 1644–1645).

⁵³ P. Johansen. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. – Beiträge zur Kunde Estlands. Koost. Fr. Dreyer, O. Greiffenhagen ja H. v. Winkler. Kd. 13. Reval, 1927, lk. 144–157.

⁵⁴ Vt. H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja ajal (1558–1561). Tallinn, 1961, lk. 208.

⁵⁵ P. Johansen. Beiträge, lk. 149–151, 153–155.

⁵⁶ Nt.: Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannes-Siechenhauses 1435-1507. Koost. P. Johansen. (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, IV Folge.). Reval, 1925; F. Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518-1544). Dorpat, 1929; EAA, 278-1-XVI:9, ff. 35v-39; EAA, 278-1-XV:8, ff. 132-139v; EAA, 278-1-XVI:11a-4, f. 88r-88v; LVVA, 7349-2-50, lk. 22, 29-31; LVVA, 7349-1-223, ff. 12-13, 20-22; EAA, 567-3-216, f. 1-1v (Verzeichnis der Bauern des Gutes Odenpäh-Schloss, die Korn vorgestrect haben, 1768).

⁵⁷ J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaa a. 1681–1684. – Ajalooline Ajakiri 1931, nr. 2, lk. 70–71.

⁵⁸ “Die baurn über die eingesetzte gewöhnliche und die im Wackenbuch verzeichnete Gerechtigkeit und gewöhnliche Arbeit nicht zu beschweren”: EAA, 278-1-XVI:9, ff. 346–347v (rendileping M. Schultzi – Joh. Ph. Schultze, 1661); vt. ka: EAA, 278-1-XVI:11a-4, ff. 99–100; EAA, 278-1-XVI:11a-3, f. 54; EAA, 278-1-XVI-3a, f. 77; LVVA, 4038-2-1214, ff. 2–3.

näol. Kõige sagedasem oli sellistel puhkudel puudujääva külvivilja andmise kohustus, mille talupojad pidid tagasi maksma kohe uuest saagist. Mõned rendilepingud tõstsid seejuures eraldi esile nõude, et rentnik peab vajadusel külviviljaks talupoegadele laenu andma ka oma viimasel rendiaastal. Üldiselt varieerusid aga sellised tingimused lepingutes väga mitut moodsust ja võisid teinekord sootuks välja jääda.⁵⁹

Enamasti oli ette nähtud, et rentnik on jooksvalt oma renditähataja lõpuks saanud talupoegadelt laenatud vilja ja vara tagasi. Siiski pidi aga rentnik kõigi selliste võlgade sissenõudmisel suhtuma talumajapidamistesse säästvalt ega tohtinud neid laostumiseni viia. Enamikus rendilepingutes, mis sisaldavad punkti talupoegadele laenuandmise kohta, ongi tähelepanuväärne, et mõisa pärushärra on võtnud endale kohustuse hüvitada ise rentnikule lepingu lõppemisel selleks ajaks veel talupoegade poolt võlgu oleva summa, kui ilmneb, et nende sissenõudmine talupoegadelt endilt polnud võimalik nende ilmselge vaesuse tõttu või oleks tähendanud talude ebasoovitavat laostumist. Samuti olid viljaikalduste ja teiste maad tabanud õnnetuste korral rendilepingute kohaselt pärushärrad valmis hüvitama rentnikule nende sissemaksed taluperedele või leppisid selle võrra väiksema rendisummaga viimasel aastal.⁶⁰ Loomulikult ei tule kõikidel sellistel juhtudel näha mitte pärushärrade otsesest soovi tasuda ise oma talupoegade võlad, vaid sisuliselt tähendas see üksnes pärushärra poolt selliste talupoegade võlgade ülevõtmist.

Tegelikult polnud rendipidajale peale pan-

dud talupoegade kaitset puudutavates punktides tegemist mitte mingisuguste lisatingimustega, vaid tollases mõisamajandamispraktikas üldiselt tavaks olnud võtetega talupoegade kandevõime tagamiseks. Rendilepinguga reguleerimist tingis üksnes asjaolu, et rentnikud olid arusaadavalt huvitatud ennekõike talupoegadelt saadavatest tuludest ega tarvisenud seega olla motiveeritud lihtsalt omalt poolt midagi taludesse investeerima.

Reeglina on 17.–18. sajandil mõisa ja talupoegade vahelised krediidisuhted olnud silmatorkavalt tihedad, seda nii pärushärra poolt peetud kui ka rendile antud mõisates. Tüüpilised krediidiartiklid pole olnud mitte üksnes viljalaenud, vaid ka loomad, sool, sularaha, metallist esemed (adrrarauad, katel), linnased ja muu. Nende kõige eest on talupojad tasunud tavaliselt hiljem viljas või teinud teinekord mõisaga ka muud vahetuskaupa. Seejuures ilmneb selgesti ikkagi tendents, et need talupoegade võlad on ikaldusaastate järel märgatavalt kasvanud, kuigi toetuslaenu saamine mõisast polnud harukordne ka normaalsetel aastatel.⁶¹

Näiteks seda, kui palju mõisa poolt antavate viljalaenude koguarv raske ikalduse järgselt võrreldes teiste aastatega kasvas, võib näha Tartu-lähedase Vasula (koos Lohkva ja Jaamaga) talupoegade võlaregistrist aastatest 1685–1687.⁶² Just 1684. aasta oli kogu regioonis andnud väga kehva saagi. See kajastub ka Vasula käsitletavas spetsifikatsioonis, eriti rukkivõlgade puhul. 1685. aasta kevadel, pärast hädavajalike toetuslaenude väljajagamist mõisa talupoegadele on arvepidaja, ilmselt mõisa opman, kirjutanud registrisse nende

⁵⁹ EAA, 278-1-XVI:11a-4, l. 99-100; EAA, 278-1-XVI:11a-3, f. 54; EAA, 278-1-XVI-3a, f. 77; EAA, 278-1-XVI:9, ff. 348-349v; LVVA, 4038-2-1214, ff. 2-3; LVVA, 7348-1-1, ff. 159-159v, 163; vt. samuti: J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse, lk. 70–72; Eesti rahva ajalugu. Koost. J. Libe *et al.*, vihik 9, Tartu, 1934, lk. 957; A. Soom. Der Herrenhof, lk. 328.

⁶⁰ EAA, 278-1-XVI:10a, ff. 110-111 (Strombergsguthi rendileping E.G. ja H. Klebeck - M. Elffers, 23.05.1662); EAA, 278-1-XVI-11a:3, ff. 54-55; EAA, 278-1-XVI:11a-5, ff. 15-16; EAA, 278-1-XVI:7, f. 62p.

⁶¹ Vt. nt. LVVA, 7349-2-50, lk. 22, 29–31; EAA, 278-1-XVI:11a-4, f. 88-88v; J. Rutkowski on osutanud sama ka Poola agraarsuhete kohta: J. Rutkowski. The Distribution of Incomes in a Feudal System. Koost. J. Topolski. Wrocław, 1991, lk. 72.

⁶² LVVA, 7349-1-223, ff. 12–13 (“Die Verstreckungen den Wasullschen und Loofkatschen Bauren an Unterhalt und Sahtkorn pro Ao 1685”); *Ibid.*, ff. 20–22 (“Specification der Wasull, ehen mit Klein und Groß Loofkatten und Jamosche Bauren Verstreckung pro Ao 1686, 1687”).

võlgade järele: “Nii ma olin sunnitud andma toetuslaene seniste kaotuste eest, nõnda et juba niigi vaesunud talupojad täiesti ei laostuks ega sureks nälga.”

1685. aastal olid peaaegu kõik Vasula talupidamised, kokku 45, sunnitud võtma mõisast laenuks rukist, otra ja kaera. Keskmise rukkilaenu kogus talupidamise kohta oli 3,5 tündrit (1 Tartu tünder = ca 156 l.). Keskmise odra kogus oli samal ajal olnud 2,4 ja kaera puhul 1,5 tündrit. Lisaks sellele oli üheksa talupidamist saanud mõisast väikseid sularahalaene.

Järgmise, 1686. aasta kevadel on mõisa poolt talupoegadele laenuks antud rukki subsiidiumid moodustanud aga juba vaid napi neljandiku eelmise, ikaldusjärgse aasta kogustest, kui jätta välja uustalupidamised, mis on saanud suuremaid laene (kuni 11 tündrit). Keskmise rukkilaenu ühe talupidamise kohta on olnud nüüd 0,75–1 tündrit. Siiski on talukohtade arv, mis pole üldse vajanud tol aastal rukki näol abi, olnud kõigest neli. Niisamuti on tähelepanuväärne, et kuigi rukkilaenu on märgatavalt vähenenud, siis odra kogused on olnud 1686. aastal isegi natuke suuremad kui 1685. aasta kevadel – keskmiselt 2,6 tündrit talupoja kohta. Mõisa poolt välja antud kaera toetuslaenu on aga 1686. aastal moodustanud umbes viis kuuendikku 1685. aasta kogustest. Seega näib olevat põhjendatud järeldada, et 1685. aasta oli andnud võrreldes 1684. ikaldusaastaga hea rukkiloikuse ja natuke parema kaerasaagi, kuid oder oli pigem järjekordselt ikaldunud.

1687. aastal on olnud aga juba kõik vilja laenukogused, mis mõisa poolt talupoegadele jagatud, väiksemad kui 1685. aastal. Samal ajal on siiski endiselt mõisast toetust

saanud enamik talupidamisi, kuigi näiteks kaeralaene pole vajanud sellel kevadel ligi neljandik talupoegi. Kaerasaak paistabki 1686. aastal oluvat selgelt parem kui kahel eelmisel aastal. 1687. aastal on talupidamise kohta mõisast laenuks antud keskmiselt 1,5–1,8 tündrit rukist, 1,7–1,9 tündrit otra ja 1,1 tündrit kaera.

Talupoegade võlgnevus tegi katastroofilise pöörde aga suure nälja aastatel 1695–1697. Arvukalt säilinud kroonumõisate kokkuvõttes talupoegade võlgadest nendel aastatel näitavad erakordseid arve.⁶³ Tarvatu-Vooru-Kuressaare mõisa talupojad olid nimetatud kolmel aastal saanud toetuslaenu näol mõisast kokku 988,5 vakka vilja ja 457 riigitaalrit sularahas. Lisaks sellele olid talupojad jäänud mõisakoormiste eest võlgu 1476,5 vakka rukist, 988 vakka otra, 419 vakka kaera ning vähemal määral nisu, herneid, lina jm.⁶⁴

Oluline on, et 1691. aasta majandusasehalduritele antud instruksioon (§ 35) nõudis otseselt kroonumõisate rentnikelt täpse aruande pidamist talupoegade võlgade ja toetuslaenu kohta. Seejuures on eriti tähelepanuvääriv, et sama instruksiooniartikkel nõudis ka talupoegade varustamist vastava kviitungiraamatuga (*Quittantz-Buch*), mida omab talupoeg ise ja mille ta iga kord mõisa kaasa toob, kui ta oma koormisi ja võlgu tasub või midagi võlgu võtma läheb. Sellesse pidi siis mõisavalitseja täpselt sisse kandma, mis on talupojalt saadud või milliseid toetuslaene tehtud.⁶⁵ Sisuliselt sarnases sõnastuses esineb see 1691. aasta instruksiooniartikkel ka 1696. aasta ökonoomiareglemendis, kus niisamuti seisab nõudmine varustada kõik kroonumõisate talupidamised “väikese pa-

⁶³ Vt.: O. Liiv. Suur näljaaeg, lk. 56. – Siiski mitte kõik O. Liivi poolt toodud arvud ei taha sobida teiste allikatega. Näiteks märgib O. Liiv Laiuse talupoegade võlaks 5698 vakka vilja ja 400 riigitaalrit raha, kuid ühes oma supliigis kindralkubernerile toob Laiuse rentnik talupoegade 1695.–1697. aasta võlgadeks, nii koormiste kui toetuslaenu eest, hoopis 3521 vakka vilja ja 182 riigitaalrit raha (LVVA, 7349-1-223, lk. 628–631).

⁶⁴ LVVA, 7349-1-223, lk. 632 (“Specialiter Verschlag der Tarwast, Worroküll und Kurresaarschen Baur Schulden pro 1695, 1696 et 1697 inclusive”). – 1688. aasta revisjoni järgi on Tarvatu-Vooru-Kuressaare talude arv olnud 201 (vt. Ü. Liitaja-Tarkiainen. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu, 2000, lk. 211), kuid reaalselt tuleb siin arvestada, et nende talupidamiste tegelik arv, kes 1695.–1697. a. mõisast laenu võtsid, oli ilmselt olnud oluliselt väiksem, seda kas või juba tühjunud talude arvelt.

⁶⁵ [G. J. v. Buddenbrock, koost.]. Sammlung der Gesetze, lk. 1240–1241.

berist raamatuga” (*ein klein papiernen Buch*) (III, § 2).⁶⁶

Ühe 1693. aastal Tartus peetud inkvisitsiooniprotokoll järgi,⁶⁷ mille käigus küsitleti üksikasjalikult Raadi mõisa talupoegi nende võlgade asjus, selgub, et talupojad olid tõepoolest ka mõisa poolt varustatud kas sedelite (*der Zettel* ja korra ka *SchuldZettel*) või raamatuga.⁶⁸ Protokollist võib järeldada, et talupoegadele on selliseid sedeleid või raamatuid nende mingi aasta võlgade kohta hakatud andma juba ilmselt varsti pärast mõisa redutseerimist – kindlasti 1688. aastast, kuid võimalik, et juba 1686. aastast. Siiski on mõned talupojad teatanud koosolnud komisjonile, et nad ei ole mingit raamatut ega sedelit saanud.⁶⁹

Loomulikult käis nõue varustada ka talupojad kirjaliku tunnistusega nende võlgade kohta kokku eesmärgiga tõhustada talupoegade kaitset ja piirata võimalikku mõisapoolset omavoli. Lahkhelid mõisa ja talupoegade vahel seoses võlgade arvestusepidamisega polnud sugugi haruldased. Nii olnud ka mitme Raadi talupoja selgituste järgi nad selgelt mõisavalitseja hoolimatuse ja ülekohtu ohvrid. Ühe talupoja kaebuse järgi saanud mõisa opman temalt küll mõisakoormised kätte, kuid polnud neid endale üles märkinud ja esitanud hiljem need hoopis talle maksuvõlgadena. Teine talupoeg püüdis aga otseselt selgitada, et kuigi tal pole oma võlgade kohta ühtegi sedelit ega raamatut ette näidata, siis ometi

on ta mõisalt laenuks võetud odra juba 1690. aastal tagasi maksnud, kuid opman polevat seda oma rehnungisse üles märkinud.

Kõigele vaatamata ilmneb üllatuslikult Raadi inkvisitsiooniprotokollist, et talupojad on suhtunud selge ükskõiksusega neile jagatud tõenditesse oma võlgade ja võlgnevuste kohta. Muidugi on omaette küsimus, kuivõrd talupoegkond üldse oli võimeline sellistest kirjalikest dokumentidest aru saama, mis kahtlemata lõi olulise aluse nende suhtumisele arvestustesse. Raadi komisjoni ees käinud 40 talupojast teatas koguni 25, et neil pole ette näidata mingit sedelit ega raamatut. Vaid üheksal talupojal oli oma võlgade kohta tõend olemas, kuigi ka nendest tervelt kuuel vaid ühe aasta kohta, kuna teiste aastate üle puudus samuti igasugune paber.

Igatahes selgitas enamik talupoegi ühtmoodi, et saadud võlasedelid või -raamatud on kadunud või siis kuhugi ära pandud, nii et enam ei leia.⁷⁰ Muidugi võib ka olla, et talupojad lootsid nõnda komisjoni ees oma tegelikke võlgu varjata, püüdes salgamisega vanematest võlgadest vabaneda. Paljud talupojad ongi nendele ette toodud võlgu eitanud või siis öelnud, et ei mäleta oma varasemaid – eriti seitsme või enama aasta taguseid – võlgu.⁷¹ Ühelt talupojalt olla selline raamat lausa varastatud.⁷² Siinjuures ei saa tähelepanuta jätta ka 1691. aasta instruksiooniartiklis toodud otsest klauslit, mis nägi ette, et kui rentnik ei teosta täpselt ja õiglaselt talupoegade võlgade

⁶⁶ Samas, lk. 1213–1215.

⁶⁷ RA, Ekonomisthållarens i Dorpat G. A. Strömfelts kontor:23 (Inkvisitsiooniprotokoll, Dorpat, 7.11.1693).

⁶⁸ Protokollis *das Buch*, kuid mis kujutas endast ilmselt samuti pigem üksikuid lehti võlgade nimekirjadega aastate kaupa, millele osutab ka tõik, et mitmel korral on kasutatud väljendeid “sedel” ja “raamat” sisuliselt sünonüümidena. Ühes oma 1694. aasta kirjas Liivimaa kindralkubernerile J. J. Hastferile on Karl XI instrueerinud, et talupoja käes olevas raamatukeses peab ühele lehele kirjutatama, mis tal vakuraamatu järgi maksta on, ja teisele lehele, mis ta tõesti maksnud. (H. Sepp. Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri 1929, nr. 3, lk. 137)

⁶⁹ Nt. Michele Jahn pr.: “hat kein ander buch alß pro A 689 saget Er habe sonsten kein buch oder Zettel bekommen. [...] Michele Hans ist todt seine Wittwe prs: hat keinen Zettel saget sie habe keinen bekommen.”

⁷⁰ “Merosche Mell ist vor 2 Jahren Todt die Wittwe pr: hat kein buch und weiß nicht wo ihr seel. Man Es gelaßen [...]”

⁷¹ Nt. “Mello Jahn pr: hat kein buch saget habe Es verlohren, negiret seine gantze schuld und will schweren daß Er alles bezahlet habe.”

⁷² “Solwacko Hans hat kein buch, saget eß sey ihme gestohlen, kan sich der alten schuld nicht erinnern, saget eß könne seyn, könne auch nicht seyn, er wiße von nictes, sey auch so arm daß Er nictes bezahlen könne, Gott im Himmel möge bezahlen wo er was schuldig zu seyn entl. befunden würde.”

aruandlust, siis tema nõudmised talupoegade vastu on kehtetud, kui talupoeg neid eitab.⁷³ 1696. aasta majandusreglemendis aga see punkt juba puudub. Siiski ei suutnud mitmed Raadi talupojad küll ühtegi paberit omalt poolt esitada, kuid nõustusid täiel määral mõisa aruannetes ülestähendatud võlgadega.

Kõigele vaatamata viisid riigipoolsed reduktsioonijärgsed sammud selgelt mõisate ja talupoegade krediidisuhted reguleeritumale alusele. 1696. aasta majandusreglement nõudis ka otseselt, et kui talupoeg ikalduse, loomade suremise või muu õnnetuse tõttu raskustesse satub, siis oli rentnik kohustatud talle vastu tulema ja püüdma teda aidata.⁷⁴ 18. sajandil suruti talupoegade võlgadega seonduv samm-sammult ja jätkuvalt üha enam ka normatiivsetesse raamidesse, mille tagajärjel reguleeriti ka olukord eramõisates, mis 17. sajandil oli põhinenud suuresti mõisnike suval.⁷⁵

Marten Seppel

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooosakonna (2001) ja Cambridge'i ülikooli magistriõppe (2003). Peamised uurimisvaldkonnad: mõisa ja talurahva vahelised õiguslikud, sotsiaalsed ja majanduslikud suhted Ida-Elbe regioonis 16.–18. sajandil; Rootsi võimuperiood Balti provintsidest (eriti Liivimaal).

⁷³ [G. J. v. Buddenbrock, koost.]. Sammlung der Gesetze, lk. 1241.

⁷⁴ Samas, lk. 1213–1215.

⁷⁵ Vt.: Ch. H. Nielsen. Handbuch zur Kenntniss der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehtland. Kd. 1. Dorpat, 1794, lk. 103–110.